

Praznovszky Mihály szerk., Madách-enciklopédia – Az ember tragédiája címszavakban

Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2023. 284 lap

A 2023-as Madách-év tiszteletére jelentette meg a Tinta Könyvkiadó a Madách-enciklopédia című művet. Az enciklopédia nevet az *εγκύκλιος παιδεία* [énkúklios paideía] magyarul „általános, mindenre kiterjedő oktatás” kifejezésből eredeztetik¹; az érintett könyvek tehát a mű címében megnevezett terület egészét kívánják bemutatni. Irodalmi és művészeti (kulturális) enciklopédiából nálunk az elmúlt nagyjából félszáz évből többet is ismerünk, ilyenek voltak pl.: Világirodalmi Kisenciklopédia (KÖPECZI-PÓK–BAKCSI 1976), Az impresszionizmus enciklopédiája (SÉRULLAZ 1978), A szürrealizmus enciklopédiája (PASSERON 1984), Kortárs iszlám enciklopédia (MIHÁLFY 2021). Egy kicsit korábról ismerős lehet a Budapest enciklopédia (TÓTH ENDRÉNÉ 1970), és nem túl régóta már írói enciklopédiát is fellapozhatunk, a Jókai-enciklopédiát (BALÁZSI JÓZSEF–KISS 2020). PRAZNOVSZKY MIHÁLY viszont Nógrádi Mikszáth-lexikon címen adta ki munkáját 1991-ben. Ez a kis terjedelmű kötet a most megjelent Madách-enciklopédia egyik korai előfutárának tekinthető. Egy másik előzménye pedig mindenképpen a szerzőnek Madách napjait bemutató igazán nagy ívű kötete (PRAZNOVSZKY 2015).

Csupán egyetlen, valamely alkotói életműből kiválasztott ikonikus irodalmi műhöz kapcsolódó kiadvány sem most először jelenik meg a könyvpiacra; igaz, ezekben az esetekben nem enciklopédiákról vagy lexikonokról, hanem „csupán” szótárakról van szó: l. a Katona József Társaság kiadta Bánk bán-szótárát (BEKE 1991), illetve a Tankönyvkiadó Toldi-szótárát (PASZTOR 1986). Ezek a művek az íróik által használt szókincset, különösen annak mára nehezen érthető részeit magyarázzák, értelmezik. A jelen mű azonban valóban nem szótár, hanem az említett „mindenre kiterjedő tudás” értelmében vett enciklopédia.

A munka megalkotásában PRAZNOVSZKY MIHÁLY szerkesztőn kívül, aki jeles irodalomtörténész, volt múzeumigazgató, Madách- és Mikszáth-kutató, még további két tudós szerző: GYÖRGY ISTVÁN jogász és GYÖRGY PÉTER magyar–filozófia szakos nyugalmazott középiskolai tanár működött közre az enciklopédia címszavainak megírásában. (A szerzőre való utalást mindegyik címszó végén megtaláljuk.) A méreteit tekintve – az említett enciklopédiákkal, különösen az ugyancsak a Tinta Könyvkiadónál megjelent Jókai-enciklopédiával összehasonlítva – talán túl szerénynek is vélhető könyvben az olvasó a kulturális és történelmi ismeretek hatalmas mennyiségével találja szemben magát. S ha már a könyv kinézetét említettük, a TEMESI VIOLA tervezte borítón MOLNÁR KÁLMÁN festőművész és grafikus Madách című képe látható, amely nemcsak a szerző portréját villantja fel, hanem Az ember tragédiája színeinek jellegzetes szereplőit, színhelyeit, témáit montázsszerűen megidézve vezet be a Tragédia hihetetlenül gazdag világába, mintegy így készítve elő az enciklopédia oldalainak fellapozását.

A könyv aktualitása kétségtelen, s a magyar kultúra egyfajta főhajtása ez a kétszáz évvel ezelőtt született s a köztudatban leginkább Az ember tragédiája szerzőjeként élő művész előtt. Ráadásul méltó főhajtás, a költői életművet tudós emberek által nagy gon-

¹ Lásd a wikipédia *enciklopédia* címszavát: <https://hu.wikipedia.org/wiki/Enciklop%C3%A9dia>.

dossággal és alapossággal megírt, az esszé stílusjegyeit hordozó szócikkek viszik közelebb az olvasókhöz. Mennyivel több ismeret halmozódik itt fel, mint amit a lábjegyzetek szűkös volta valaha is lehetővé tett! „Fantasztikus; ha valaki a Madách-könyvet végigolvassa, bekerül a történelem és kultúrtörténet belsejébe és csak ezek ismeretében szinte tudós lesz” – írta a kötetet megismerve egy igazi érdeklődő, értő olvasó (dr. Boga Bálint orvos, esszéista, költő).

A 284 lap terjedelmű kötet két részre, egy húszoldalas – ezen belül pedig tíz hosszabb-rövidebb egységet tartalmazó – Előszóra, illetve a címszavakat ábécérendben felsorakoztató enciklopédia-részre tagolódik. A könyv Előszavában PRAZNOVSZKY MIHÁLY először nem véletlenül az ún. Madách-rejtélyről szól, melynek lényege, hogy szinte máig hitetlenkedéssel vegyes csodálat övezi Az ember tragédiája írójának, Madách Imrének mondhatni teljesen ismeretlenül, a magyar irodalom világában minden komolyabb előzmény nélkül való felbukkanását és magát a megszületett alkotást is. Bár, hála az elmúlt korok Madách-kutatóinak, akik között tanulmányaival és Madách-könyvével a jelen kötetet is szerkesztő PRAZNOVSZKY MIHÁLY rendkívül fontos szerepet játszik (l. az irodalomjegyzék hozzá kapcsolódó címeit), napjainkra nagyon sok apróbb-nagyobb momentum kiderült. Olyan dolgok, amelyek a kortársak, sőt sokáig az utókor által sem voltak ismertek. De még mindig lehetnek olvasók, akiknek újdonságot jelentenek az itt írottak. Többek között annak megértése, hogy honnan meríthette az alkotó a mű tükrözte hatalmas tárgyi tudását, a filozófiában, az ókori és a modern kori történelemben, a mitológiában, az irodalomban, a művészetekben és egyes természettudományokban való jártasságát, illetve az emberiség elképzelt jövőjét illető nézeteit. Nos, minderről számot adnak nagyobb részben az Előszó sorai, kisebb részben pedig az enciklopédia egyes címszavai.

Az Előszónak köszönhetően megismerjük mindenekelőtt azt a művelt családi környezetet, amelyből a költő származott: „A Madách-család a korabeli Nógrád megyei familiák közül is kiemelkedett műveltségében, tudásában és a szellemi alkotások iránti vonzódásában” (6). Madách Imre pesti egyetemi éveit a tanulás mellett koncert- és színházlátogatásokkal, politikai vitákkal is telnek (7). Majd az Előszó harmadik, Források című részében (11–16) olvashatunk többet a Madách-család feltehetően 1500-nál is több, és a magyaron kívül az ógörögötől az olaszig és a franciáig számos idegen nyelven fellelhető könyvet tartalmazó könyvtáráról. S nem szabad elfeledkezni az előfizetett és Madách Imre által állandóan forgatott tudományos és szépirodalmi folyóiratokról, elsősorban Bajza József Atheneumáról, valamint a Honderűről, az Életképekről, sőt a Pesti Hírlapról, ahová ő maga is küldött tudósításokat (11).

Az Előszó második része a Magyarázatok címet viseli (8–10). Igen hasznosnak tekinthető a fejezet, hiszen itt kapott helyet az első, kiadói megjegyzésekkel, illetve szerkesztői jegyzetekkel ellátott kötet-megjelenések bemutatása, a GYULAI PÁL-féle 1880-as kiadástól napjaink KERÉNYI FERENC által jegyzetelt kötetéig, illetve a 2005-ös kritikai kiadástól. A jegyzetek eleinte többnyire kiadástörténeti adatokat tartalmaztak, esetleg még a színekhez fűzött magyarázatok. TOLNAI VILMOS az 1923-as Madách-centenáriumra először jelentette meg a mű „kritikai szövegkiadását”, az 1861-es első, az 1863-as második kiadás és a szerencsésen az utókorra maradt eredeti kézirat felhasználásával. Talán nem véletlen, hogy egy középiskolai tanár, KARDEVÁN KÁROLY kiadása fűzött előszór nagyobb számban lapalji jegyzeteket, illetve magyarázatokot a mű egyes fogalmaihoz. Az általa lábjegyzetekkel ellátott első, 1935-ös megjelenést néhány további (s később

a jegyzetreszt illetően bővített) kiadás is követte. Az említett új kritikai kiadás ún. tárgyi magyarázatai már hatvan oldalnál is többet tesznek ki (Madách 2005: 731–799).

A Madách-enciklopédiában az ezután tanulmányozható Források című alfejezetben esik tehát szó Madách könyveiről, feltételezett egyéb olvasmányairól, valamint itt kap helyet az egyes színek ún. elsődleges forrásainak a felsorolása (13–16). Ezután a Szócikkek rész (16–17) segíti az olvasót a szerkesztők szándékának a megismerésében; részletesen olvasunk itt a szócikkek felépítéséről, valamint további, a verselést és a ritmikát, illetve a Tragédia egyes színeinek az elnevezését illető és máig eldöntetlen kérdésekről. Ezt a részt azért nem ismertetem bővebben, mert néhány címszót a következőkben magam mutatok be, s ezek nyomán a szócikkek felépítése egyértelműen kiderül.

A munka keletkezése részben egyetlen oldal szól az enciklopédia születésének mondhatni már a régmúltba nyúló történetéről, a közreműködőkről. Bírálóként itt egy további, az olvasók talán nem kis részét is bizonyára foglalkoztató gondolatot tartok fontosnak kiemelni. Ahogy a szócikkekben a számos képzőművészeti, azaz festészeti, építészeti, szobrászati utalásról olvasunk, mindenkiben felmerülhet, miért nincsenek itt illusztrációként legalább fekete-fehérben vagy még inkább színesben az említett képek, vagy legalább szócikkenként egy-egy közülük. Nos, a válasz: „Nagy, illusztrált kézikönyvben gondolkoztunk, de rá kellett jönnünk, az a formátum, bár látványos, kevésbé alkalmas a mindennapos használatra” (18). Ezzel a mondattal választ kapunk a bevezető sorokban felvetett, a könyv megjelenését, méretét korábban már firtató kérdésre is, ugyanis a könnyebb kezelhetőség szempontja is emellett a formátum mellett szólhat. S akkor az előállíthatóság költségeiről még nem is beszéltünk.

Az Előszó következő egységeit csak felsorolásszerűen említem. Megtaláljuk itt a Rövidítések és a Bibliai helyek jegyzékét (19), a Forráskiadásokat, Az ember tragédiája-kiadásokat, végül a felhasznált Kézikönyveket és utoljára bő négy oldalon az Irodalom (a szócikkekhez tartozó szakirodalom) jegyzékét. A rövidítések között bukkan fel, s természetesen számos címszóban is olvasható maga a Szótár szó, pl. „a Szótár írja”, „a Szótár szerint” fordulattal. Itt mindig egy-egy, a 19. század nyelvére jellemző szó és szómagyarázat következik, hiszen a hivatkozott szótári mű nem más, mint CZUCZOR GERGELY és FOGARASI JÁNOS hatkötetes szótára a 19. század második feléből. Érdemes elolvasni – kicsit lerövidítve – a szótár idézésének egyik példájaként a következő, az enciklopédia szerzőjének őszinte lelkesedését is tükröző alábbi részletet:

NADÁLY

11. szín, Londonban

ELSŐ MESTERLEGÉNY

No hát, lenézéssel miért tetézi,

Ha már úgyis *nadályként* szívja vérönk.

„Ez olyan szép a Szótárban. ’Hosszukás gömbölyű testű vízi pondró, mely az embe-
rek s más állatok testéhez ragad, hogy véroket szívja. Máskép: piócza.’ – A továbbiakban
„a Szótárban ott a másik jelentése, amely most kimondottan ide illik: ’nadálynak mondunk
oly embert, ki másnak gyaonán élődik...’” (a szócikk alatt a P. M. monogram áll: 185).

Ha közelebbről vizsgáljuk a mű következő, mintegy 260 oldalát, akkor valóban egy egész sor „minieszére” bukkanhatunk a Tragédia magyarázatra szorulóknak ítélt szövege nyomán. A Tragédia keretszínei alapján mintegy 30 bibliai vonatkozású címszót találunk (pl.: *Ádám és Éva, Éden, a tudás fája, az örökélet fája, zsoltárok* stb.), s ide tartozik maga a *Biblia* szó is), de ez még nem merítette ki a valláshoz kapcsolódó szavak körét, amelyek feleleveníthetnek és gyarapíthatnak is régi ismereteket, de sokak számára akár hézagpótlók is lehetnek. S szinte ugyanez mondható el a mitológiához és a történelemhez tartozó személyeket és a különböző földrajzi helyeket megnevező, vagy éppen a különböző korok tárgyi világához kapcsolódó szavakról is (*lectica* – Róma, *nyaktiló* – Párizs, *lombik* – falanszter). Ami az egyes szócikket illeti: ezek gördülékény stílusban, természetesen fogalmazva, a tudálékosság legkisebb jele nélkül tárgyalják a bemutatandó témát.

Az enciklopédiában a 372 címszó szoros ábécérendben található meg, *Ádám*-tól (sőt *Ádám és Éva*-tól) kezdve a *zsöllyeszék*-ig. A szócikkben a címszó nagybetűs, félkövéren szedett megadása után (l. fentebb, a *nadály* példájánál) a szó Tragédiában elfoglalt helyének pontos leírása olvasható. Rögtön ezután megtudjuk, kinek a szájából hangzik el a kiemelt szó, név, kifejezés. Majd a címszót tartalmazó idézet következik, azaz az a hely, ahol az adott szó vagy kifejezés felbukkant, megmutatva, pontosan hogyan is épül be a szövegbe az adott nyelvi egység. Az Előszó ide vágó megjegyzése: „A részletek az értelmezéshez szükséges terjedelemben szerepelnek” (16).

Az eddig bemutatott részt – mint a szótárakban általában – lehetne a szócikk fejének nevezni, míg a szócikk törzsébe a hosszabb-rövidebb magyarázatok, a szócikk lábába pedig az említett művészeti példák kerülnek. Nem is egyszer, a címszónak az életműben való ismételt felbukkanása esetében egy vagy több további idézet is ebbe az utolsó részbe kerül. Az újabb idézet lehet ismételten a Tragédiából, és arra is van példa, hogy a kötet összeállítói a Madách-líra darabjaiból, és indokolt esetben akár más alkotóktól is kölcsönöznek idézeteket (l. Biblia, ókori szerzők, Homérosz, Milton, Shakespeare, Goethe stb.). Az eddigi bemutatást követően – három említett lexikográfiai szakszavunkra összpontosítva – folytatom a munka elemzését, különböző idézetekkel illusztrálva a részeket.

A szócikkfej a szótárakban mindig elkülönül a további részeketől. Itt szerepel ugyanis – nyomdatechnikailag kiemelten – hagyományosan a szó szótári alakja, amit alakváltozatok, a kiejtést és a helyesírást bemutató további szóalakok követnek, majd egyes nyelvtani tudnivalók, esetleg az eredetre vonatkozó adatok következhetnek, zömmel rövidített formában. Ez a rész esetünkben is elkülönül a későbbiekétől, s ez itt többek között a műben való könnyebb visszakeresést szolgálja.

A szócikk törzse mindig különböző módon, azaz a szótárak jellegének megfelelően alakul, hiszen más kívánczik egy-egy értelmező vagy éppen etimológiai szótárba. Az enciklopédia szócikkei alakulásának példaként álljon itt a nyolcadik szín egyik szava:

KEVERCS

8. szín, Prágában

ÁDÁM

Minő csodás *kevercse* rossz s nemesnek

A nő, méregből s mézből összeszűrve.

Az enciklopédiai szócikk törzséből többek között megtudjuk, hogy a *kevercs*-et – ezt a valószínűleg nyelvújítási eredetű szót (*keverék* :> *kevercs*) – Madách Imre különösen szívesen használta; a szót ezért is idézték fel 1866-ban, a Kisfaludy Társaságban elhangzott emlékbeszédben (141).

Másodiknak az először a 9. szín színi utasításában előforduló **PÁRIZS** címszó szócikkének törzséből szeretném kiemelni, mi mindent tudhatunk meg a francia fővárosról, részben természetesen a mű vonatkozásában, de annál jóval tágabban is. Szó van itt először Párizs mai jelentőségéről (a globalizáció szemszögéből az ún. Alfa-világvárosok egyike); azután viszont a szerkesztő végigvezet a város történetén, elidőzve a 18. század Párizsánál, utalva a magyar vonatkozásokra, így Faludy Ferenc Téli éjszakák című művére, amelyet MADÁCH is ismerhetett, s melyben többek közt ez a sor is áll: „Párizsban mind megvagyon, amit szem, fül, szív megkívánhat...” (207). Ezután esik szó az „álom az álomban” szín különleges jelentőségéről – „az egyetlen szín, melynek végén Ádám nem csalódik” (207).

A hasonlóan logikusan felépülő **LONDON-, PRÁGA-, ATHÉN-, RÓMA-**szócikkek szerzője is GYÖRGY ISTVÁN, aki mindegyik helység esetében szól a viszontagságos múlt mellett a hely szépségeiről, nevezetességeiről is. A mitológiai nevek bemutatása felér egy művészettörténeti előadással, l. lentebb **APHRODITÉ** kapcsán, de ez mondható el **HELENÉ-**ről, **PALLASZ ATHÉNÉ-**ről és sok más szereplőről is; a szócikkeket ezekben az esetekben PRAZNOVSZKY MIHÁLY írta.

Az **APHRODITÉ** névnél a mitológiai történetet elbeszélő szócikk-törzs után elképesztően gazdag a művészek és művészi alkotások említése: Botticelli, Giorgione, Tiziano, Rubens, Velazquez festményei, Canova, Rodin szobrai jelzik az istennőről készült képzőművészeti alkotások hosszú sorát. A szócikk méltó módon Homérosz Himnusz Aphroditéhez hexameterének Babits Mihály által készített fordítása felidézésével fejeződik be (37).

Ma már nem használt görög és latin eredetű vagy éppen a régi magyar nyelvet képviselő, de mára kihalt szavaink természetesen rövidebb, csupán a jelentés megadására koncentrááló értelmezést kapnak (*famulus, martalóc, illetve békó, reg, porond, porlanc, porvilág* stb.), máskor itt is alkalom kínálkozik a múlt és a jelen tudásának összekapcsolására, mint a **KONJUNKTÚRA** szó esetében. A drámaszövegben ez a prágai színben, a horoszkópkészítéssel kapcsolatosan hangzik el:

„...rettegek,
Mi *konjunktúrában* van csillagom.”

A csillagállás, azaz a *konjunktúra* lehetett jó is, de rossz is; viszont napjaink élő közgazdasági szakkifejezéseként „a körülmények kedvező együttállása következtében kialakuló gazdasági fellendülést jelöli” (146). Másutt is, ahol csak lehet, megteremtődik a kapcsolat a mával, pl. **HIPOTÉZIS, DISZHARMÓNIA**. Az utóbbi szócikkben Botticelli és Picasso, Bach és Bartók, Szabolcska Mihály és Ady, valamint a groteszk fogalmának a megjelenésével Örkény István neve is felmerül. Az utóbbi szócikkeket, sok hasonló tartalmú szó magyarázatával együtt GYÖRGY PÉTER írta.

Ugyancsak fontos a magyarázat a napjainkban már alig ismert olyan fogalmaknál és dolgoknál, mint amilyenek az *alkímia*, a *falanszter*, a *szférák* vagy a *Nap-kihülés* elméletének a bemutatása, illetve a *porrajz*, az *iga*, az *utcalég* vagy a *vegkonyha* szavak.

A Madách-enciklopédia kiadása a Tinta Könyvkiadó részéről egy rendkívül tudatos program része, amit a következő mondat igen jól kifejez: „A Tinta Könyvkiadó célja a legnagyobb magyar hungarikum, a magyar nyelv szókincsének a sokoldalú vizsgálata, leltározása és különböző típusú, korszerű egynyelvű magyar szótárak kiadása”.²

Ismételten állítható, hogy a Madách-enciklopédia megjelenetése méltó megemlékezés Madách Imréről, az általa a magyar irodalmi múltban, sőt a Tragédia újabb és újabb bemutatásai révén a jelenben játszott – és a jövőben is játszani remélt – szerepéről. Madách Imre – például szállóigévé vált sorai révén – a magyar nyelv szépségére és magyar kultúránk összetartó erejére is rádöbbsenhet bárkit. Az egyik internetes hely közel ötven, Az ember tragédiájából származó szállóigét sorakoztat fel, amelyek felidézhetők különböző alkalmakkor, ha valamikor egyszer átérezve és megértve a költői szavakat, az agyunkba véstük őket.³ Ehhez az átéréshez és megértéshez járulhat hozzá PRAZNOVSZKY MIHÁLYnak és szerzőtársainak alkotása.

Hivatkozott irodalom

- BALÁZSI JÓZSEF ATTILA – KISS GÁBOR szerk. 2020. *Jókai-enciklopédia*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- BEKE JÓZSEF 1991. *Bánk bán-szótár*. Katona József Társaság, Kecskemét.
- CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS 1862–1874. *A magyar nyelv szótára 1–6*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- KÖPECSI BÉLA – PÓK LAJOS – BAKCSI GYÖRGY szerk. 1978. *Világirodalmi Kisenciklopédia*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Madách Imre 2005. *Az ember tragédiája. Szinoptikus kritikai kiadás*. Argumentum Kiadó, Budapest.
- MIHÁLFFY BALÁZS 2021. *Kortárs iszlám enciklopédia*. Szerzői kiadás, Budapest.
- PASSERON, RENÉ 1984. *A szürrealizmus enciklopédiája*. Corvina Kiadó, Budapest.
- PÁSZTOR EMIL 1986. *Toldi-szótár. Arany János Toldijának szókészlete*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- PRAZNOVSZKY MIHÁLY 1991. *Nógrádi Mikszáth-lexikon*. Mikszáth Kiadó, Salgótarján.
- PRAZNOVSZKY MIHÁLY 1998. A Madách-jelenség. In uő: „*A szellemdadal ünnepei*”. *A magyar irodalom kultikus szokásrendje a XIX. század közepén*. Mikszáth Kiadó, Budapest. 87–118.
- PRAZNOVSZKY MIHÁLY szerk. 2015. *Madách Imre napjai a magyar irodalomban 1861–1864*. Sikerx Bt., Budapest.
- PRAZNOVSZKY MIHÁLY szerk. 2023. *Madách-enciklopédia*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- SÉRULLAZ, MAURICE 1978. *Az impresszionizmus enciklopédiája*. Corvina Kiadó, Budapest.
- TÓTH ENDRÉNÉ szerk. 1970. *Budapest-enciklopédia*. Corvina Kiadó, Budapest.

BODNÁR ILDIKÓ
Miskolci Egyetem

² <https://www.tinta.hu/spg/221127/R-O-L-U-N-K>

³ http://enciklopedia.fazekas.hu/memo/Madach_Imre.htm